ISSN: 3060-4737 Volume 3, Issue 11 IF(Impact Factor) 10.98 / 2026

FONEMA VA TOVUSH MUNOSABATI: NAZARIY QARASHLAR VA O‘ZBEK TILI MISOLIDA TAHLIL

Muallif: Jumayeva Sohibjamol
Yo‘nalish: Filologiya va tillarni o‘qitish (O‘zbek tili)

Annotatsiya. *Ushbu ilmiy maqolada zamonaviy tilshunoslikning markaziy masalalaridan biri bo‘lgan fonema va nutq tovushi o‘rtasidagi dialektik munosabat chuqur tahlil qilinadi. Maqolada jahon fonologiya maktablari (Qozon, Praga, Leningrad, Moskva va Amerika deskriptiv tilshunosligi) vakillarining fonema tabiatiga oid nazariy qarashlari qiyosiy o‘rganilgan. Shuningdek, o‘zbek tilining fonetik-fonologik tizimi misolida fonemaning differensial va integral belgilari, allofonlar (pozitsion va kombinator variantlar), neytralizatsiya hodisasi hamda ma’no farqlash (semantik-differensiatsiya) funksiyasi aniq lisoniy dalillar asosida yoritib berilgan.*

Kalit so‘zlar: *fonema, nutq tovushi, fonologiya, fonetika, allofon, differensial belgi, integral belgi, oppozitsiya, invariant, variant, neytralizatsiya, o‘zbek tili vokalizmi va konsonantizmi.*

KIRISH

Insoniyat tafakkuri va muloqotining eng muhim vositasi bo‘lgan til murakkab, ko‘p qatlamli va o‘zaro uzviy bog‘langan tizim sifatida namoyon bo‘ladi. Ushbu tizimning moddiy qobig‘ini tashkil etuvchi, eshitish a’zolari orqali idrok etiladigan eng kichik birliklar esa tovushlardir. Biroq tilshunoslik fani taraqqiyotining ma’lum bir bosqichida inson nutqida talaffuz qilinadigan cheksiz miqdordagi akustik-artikulyatsion tovushlar bilan tilda ma’no farqlashga xizmat qiladigan cheklangan miqdordagi umumlashma birliklar o‘rtasida jiddiy farq mavjudligi aniqlandi. Ana shu fundamental farq tilshunoslikda fonetika va fonologiya sohalarining ajralib chiqishiga hamda «tovush» va «fonema» tushunchalarining ilmiy jihatdan chegaralanishiga asos bo‘ldi.

Til va nutq dixotomiyasi (Ferdinand de Sossyur ta’limoti) nuqtayi nazaridan yondashganda, nutq tovushi — bu bevosita nutq jarayonida artikulyatsion a’zolar harakati natijasida hosil bo‘ladigan, fizik-akustik xususiyatlarga (tovush balandligi, kuchi, tembri, cho‘ziqligi) ega bo‘lgan individual, moddiy hodisadir. Fonema esa til tizimiga tegishli bo‘lgan, ijtimoiy xarakterga ega, so‘z va morfemalarning tovush qobig‘ini shakllantiruvchi hamda ularni ma’no jihatidan farqlashga xizmat qiluvchi

ISSN: 3060-4737 Volume 3, Issue 11 IF(Impact Factor) 10.98 / 2026

eng kichik abstrakt til birligidir. Har bir tilning fonologik tizimi o‘ziga xos qonuniyatlar asosida tashkil topgan bo‘lib, muayyan tilda mustaqil fonema maqomiga ega bo‘lgan birlik boshqa bir tilda shunchaki bir fonemaning nutqiy ko‘rinishi (allofoni) bo‘lib qolishi mumkin.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, o‘zbek tilshunosligida fonema va nutq tovushi munosabatini chuqur o‘rganish nafaqat nazariy fonologiya masalalarini hal etish, balki amaliy sohalar — orfoepiya (to‘g‘ri talaffuz me’yorlari), orfografiya (imlo qoidalari), nutq madaniyati, dialektologiya, shuningdek, zamonaviy kompyuter lingvistikasi (nutqni avtomatik tanish va sintez qilish tizimlari) uchun ham fundamental ahamiyat kasb etadi. Chunki sun’iy intellekt tizimlariga o‘zbekcha nutqni o‘rgatishda turli sheva va individual talaffuz variantlarini (tovushlarni) yagona invariant birlikka (fonemaga) keltirish mexanizmi aynan fonologik tahlilga tayanadi.

Ushbu maqolaning asosiy maqsadi — jahon tilshunosligida fonema nazariyasining shakllanishi va rivojlanish bosqichlarini tahlil qilish, turli fonologik maktablarning fonema va tovush munosabatiga oid qarashlarini umumlashtirish hamda o‘zbek adabiy tilining unli va undosh fonemalari tizimi misolida fonemaning differensial belgilari, oppozitsiyasi, allofonik ko‘rinishlari va neytralizatsiya jarayonlarini ilmiy asosda yoritib berishdan iborat.

Tadqiqotning ilmiy vazifalari sifatida quyidagilar belgilandi: birinchidan, «fonema» tushunchasining tilshunoslik faniga kirib kelish tarixi va Qozon, Praga, Leningrad, Moskva hamda Amerika deskriptiv maktablari qarashlarini qiyosiy tahlil qilish; ikkinchidan, fonema va nutq tovushi o‘rtasidagi dialektik aloqadorlikni umumiylik va xususiylik kategoriyalari asosida asoslash; uchinchidan, o‘zbek adabiy tilidagi unli va undosh fonemalarning minimal juftliklar orqali aniqlanadigan ma’no farqlash xususiyatlarini ochib berish; to‘rtinchidan, nutq jarayonida yuzaga keladigan kombinator va pozitsion allofonlarning fonologik tabiatini o‘zbek tili materiallari asosida tavsiflash.

1. FONEMA NAZARIYASINING SHAKLLANISHI VA JAHON FONOLOGIYA MAKTABLARI QARASHLARI

Tilshunoslik tarixida uzoq asrlar davomida «harf» (grafema) va «tovush» tushunchalari qorishtirib kelingan. Hatto XIX asrning o‘rtalarigacha bo‘lgan grammatikalarda ham tovushlarning fiziologik tabiati bilan ularning yozuvdagi ifodasi o‘rtasida qat’iy chegara qo‘yilmagan. XIX asrning ikkinchi yarmiga kelib, yosh grammatikachilar maktabi vakillari (G. Paul, K. Brugman, A. Leskin) jonli nutq tovushlarini eksperimental va fiziologik jihatdan o‘rganishga kirishdilar. Ammo

ISSN: 3060-4737 Volume 3, Issue 11 IF(Impact Factor) 10.98 / 2026

tovushlarning funksional tomonini, ya'ni ularning tilda ma'no farqlash vazifasini kashf etish Qozon tilshunoslik maktabi asoschisi Ivan Aleksandrovich Boduen de Kurtene hamda uning iste'dodli shogirdi Nikolay Vyacheslavovich Krushevskiy nomlari bilan chambarchas bog'liqdir.

I.A. Boduen de Kurtene 1870-yillardayoq nutqda talaffuz qilinadigan fizik tovushlar (antropofonik birliklar) bilan inson ongida mavjud bo'lgan, so'z ma'nosini farqlashga xizmat qiladigan doimiy tovush tasavvurlarini (psixofonetik birliklarni) farqlash lozimligini ilgari surdi. Olim dastlab fonemaga psixologik nuqtayi nazardan yondashib, uni «tovushning psixik ekvivalenti» deb ta'riflagan bo'lsa-da, keyinchalik fonemaning morfemalar tarkibidagi almashinuvchanligi va ma'no farqlash funksiyasiga alohida urg'u berdi. N.V. Krushevskiy esa «fonema» atamasini ilmiy muomalaga kiritib, uni morfologik bo'linmas fonetik birlik sifatida talqin qildi. Bu g'oyalar zamonaviy fonologiya fanining tamal toshi bo'lib xizmat qildi.

XX asrning 20–30-yillarida fonema nazariyasi strukturalizm g'oyalari ta'sirida yanada rivojlandi va jahon tilshunosligida bir necha yirik ilmiy maktablar vujudga keldi. Ularning har biri fonema va nutq tovushi munosabatini o'ziga xos metodologik tamoyillar asosida izohladi:

Praga lingvistik to'garagi (N.S. Trubetskoy, R.O. Yakobson, V. Matezius). Praga maktabi vakillari fonologiyani mustaqil lingvistik fan sifatida shakllantirdilar va uni fonetikadan qat'iy ajratdilar. N.S. Trubetskoy o'zining jahonga mashhur «Fonologiya asoslari» (1939) asarida fonemani tilning ma'no farqlashga xizmat qiluvchi eng kichik birligi, ya'ni fonologik oppozitsiyaning a'zosi sifatida ta'rifladi. Olimning fikricha, nutq tovushi barcha akustik va artikulyatsion xususiyatlar yig'indisi bo'lsa, fonema faqatgina ma'no farqlash uchun xizmat qiladigan «differensial (farqlovchi) belgilar yig'indisi»dir. R.O. Yakobson esa binar (ikkilik) oppozitsiyalar nazariyasini yaratib, dunyo tillaridagi barcha fonemalarni 12 juft universal akustik differensial belgilar (ovozli/ovozsiz, jarangli/jarangsiz, lablangan/lablanmagan, keskin/nokeskin va h.k.) asosida tasniflash mumkinligini ilmiy jihatdan isbotladi.

Leningrad (Sankt-Peterburg) fonologiya maktabi (L.V. Shcherba, L.R. Zinder, M.I. Matusevich, L.R. Bondarko). Akademik L.V. Shcherba fonemaga avtonom (mustaqil) birlik sifatida yondashdi. Uning ta'limotiga ko'ra, fonema — bu muayyan tilda so'zlar va ularning grammatik shakllarini farqlash qobiliyatiga ega bo'lgan eng kichik fonetik birlikdir. Leningrad maktabi fonemani so'zning morfemik tarkibidan qat'i nazar, bevosita tovushning akustik-artikulyatsion belgilari asosida aniqlaydi. Bu maktab nazariyasiga ko'ra, bir fonema nutqda turli pozitsiyalarda

ISSN: 3060-4737 Volume 3, Issue 11 IF(Impact Factor) 10.98 / 2026

turlicha ottenkalar (allofonlar) ko‘rinishida reallashadi, lekin har doim o‘zining asosiy differensial belgilarini saqlab qoladi va boshqa fonemaga aylanib ketmaydi.

Moskva fonologiya maktabi (R.I. Avanesov, V.N. Sidorov, P.S. Kuznetsov, A.A. Reformatskiy, M.V. Panov). Moskva maktabi vakillari fonemani morfemaning tarkibiy qismi sifatida ko‘rib, uni «pozitsion almashinuvchi tovushlar qatori» deb talqin qildilar. Bu nazariyaga ko‘ra, bir morfema tarkibida kuchli pozitsiyada (masalan, urg‘uli bo‘g‘inda) kelgan tovush fonemaning asosiy ko‘rinishi hisoblanadi, kuchsiz pozitsiyada (urg‘usiz bo‘g‘inda yoki so‘z oxirida) o‘zgargan tovushlar esa o‘sha fonemaning variatsiyalari yoki variantlari sanaladi. Masalan, rus tilidagi «вода» [вада] so‘zidagi birinchi [а] tovushi urg‘uli «воды» [воды] shakliga tayanib, <о> fonemasining variatsiyasi deb qaraladi. Demak, Moskva maktabi fonemani aniqlashda morfologik mezonni ustuvor qo‘yadi.

Amerika deskriptiv tilshunosligi (L. Blumfild, E. Sepir, Z. Xarris, Ch. Xokket). Amerika tilshunoslari fonemani nutq oqimini segmentlarga ajratish (distributiv tahlil) yo‘li bilan aniqlashni taklif etdilar. Ularning fikricha, agar ikki tovush bir xil fonetik qurshovda (kontrast distributsiyada) kelib, so‘z ma’nosini o‘zgartirsa, ular mustaqil fonemalardir; agar ular hech qachon bir xil pozitsiyada uchramasa (qo‘shimcha distributsiyada bo‘lsa), ular bitta fonemaning allofonlari hisoblanadi. Masalan, ingliz tilidagi aspiratsiyali [p^h] (pin) va aspiratsiyasiz [p] (spin) hech qachon bir xil fonetik pozitsiyada kelmaydi, shuning uchun ular bir <p> fonemasining allofonlaridir.

London fonologiya maktabi (D. Jounz, J.R. Fers). Ingliz tilshunosi Daniel Jounz fonemaga amaliy-pedagogik va fizik nuqtayi nazardan yondashib, uni bir-biriga yaqin bo‘lgan va nutqda ma’lum bir sharoitda bir-birining o‘rnini bosa olmaydigan tovushlar oilasi («family of sounds») deb ta’rifladi. Bu ta’rif chet tillarni o‘qitish va transkripsiya tizimini yaratishda katta amaliy samara berdi.

Yuqoridagi tahlillardan ko‘rinib turibdiki, turli fonologik maktablar o‘rtasida fonemani aniqlash metodikasi (morfologik yoki avtonom yondashuv) borasida ayrim nazariy tafovutlar mavjud bo‘lsa-da, ularning barchasi fonema va nutq tovushini dialektik birlikda — umumiy va xususiy, invariant va variant, til va nutq kategoriyalari nisbatida talqin etishda yakdildir.

ISSN: 3060-4737 Volume 3, Issue 11 IF(Impact Factor) 10.98 / 2026

2. TOVUSH VA FONEMANING DIALEKTIK MUNOSABATI: UMUMIYLIK VA XUSUSIYLIK

Falsafiy va lingvistik nuqtayi nazardan fonema bilan nutq tovushi o‘rtasidagi munosabat «umumiylik — xususiylik», «mohiyat — hodisa» hamda «invariant — variant» kategoriyalari asosida izohlanadi. Nutq tovushi konkret, moddiy birlik bo‘lib, u har bir individual talaffuzda o‘ziga xos fizik parametrlarga (tovush balandligi, kuchi, tembri, cho‘ziqligi) ega bo‘ladi. Hatto bir shaxsning o‘zi bitta so‘zni ketma-ket ikki marta talaffuz qilganda ham, zamonaviy akustik asboblar (ossillograf yoki spektrograf) bu ikki tovush o‘rtasida mikroskopik fizik farqlarni qayd etadi. Bundan tashqari, erkak, ayol va bolalar ovozining tembri, nutq sur’ati va emotsional holat ham talaffuz qilinayotgan tovushning akustik manzarasini o‘zgartiradi. Shunga qaramay, tinglovchi ongida bu tovushlar yagona lisoniy birlik sifatida idrok etiladi.

Fonema ana shu cheksiz miqdordagi individual nutq tovushlarining ijtimoiy ongda umumlashgan, abstrakt andozasi — invariantidir. Invariant (fonema) hech qachon nutqda «sof» holda, o‘zining varianti (tovush)siz namoyon bo‘lmaydi; u faqat aniq nutq tovushlari (allofonlar) orqali reallashadi. Boshqacha aytganda, biz nutqda fonemani emas, balki uning muayyan nutqiy ko‘rinishi bo‘lgan tovushni talaffuz qilamiz va eshitamiz, biroq til egasi sifatida uning ortida turgan fonologik mohiyatni anglaymiz. Tilshunoslikda fonema va nutq tovushini yozuvda farqlash uchun maxsus qavslardan foydalaniladi: fonemalar burchakli < > yoki qiya / / qavslar ichida (masalan, <a>, /b/), konkret nutq tovushlari (allofonlar) esa kvadrat [ ] qavslar ichida (masalan, [ɑ], [æ], [b]) beriladi.

Fonema va nutq tovushi o‘rtasidagi asosiy farqlarni quyidagi qiyosiy jadval orqali tizimlashtirish mumkin:

Taqqoslash mezoni	**Fonema (Til birligi)**	**Nutq tovushi (Nutq birligi)**
1. Tabiati va maqomi	Til tizimiga xos abstrakt, ijtimoiy va funksional birlik.	Nutq jarayoniga xos konkret, fizik-akustik va fiziologik birlik.
2. Miqdori	Har bir tilda qat’iy cheklangan (o‘zbek adabiy tilida 30 ta).	Nutq sharoiti, qurshov va individual xususiyatlarga ko‘ra cheksiz miqdorda.
3. Asosiy vazifasi	So‘z va morfemalarni shakllantirish hamda	Fonemani nutqda moddiy jihatdan yuzaga chiqarish

ISSN: 3060-4737 Volume 3, Issue 11 IF(Impact Factor) 10.98 / 2026

	ma’no jihatidan farqlash (semantik-differensiatsiya).	(reallashtirish) va idrok etishni ta’minlash.
4. Belgilar tarkibi	Faqat ma’no farqlovchi (differensial) belgilar yig‘indisidan iborat.	Ham differensial, ham ma’no farqlamaydigan (integral) belgilarga ega.
5. O‘zgaruvchanligi	Tarixiy taraqqiyot davomida juda sekin o‘zgaradigan barqaror tizim birligi.	Har bir nutq aktida pozitsiya va qo‘shni tovushlar ta’sirida doimiy o‘zgaruvchan birlik.
6. O‘rganuvchi soha	Fonologiya (funksional fonetika).	Fonetika (akustik, artikulyatsion va perseptiv fonetika).

Har bir fonema o‘z tabiatiga ko‘ra ikki turdagi belgilarga ega bo‘ladi: differensial (farqlovchi) belgilar va integral (farqlamaydigan) belgilar. Differensial belgi — bu bir fonemani boshqa fonemadan ajratib turuvchi va natijada so‘z ma’nosini o‘zgartirishga olib keluvchi belgidir. Masalan, o‘zbek tilidagi [b] va [p] undoshlari ikkisi ham lab-lab, portlovchi undoshlardir (bular ularning umumiy, ya’ni integral belgilari), ammo [b] — jarangli, [p] esa jarangsizdir. Aynan jaranglilik-jarangsizlik belgisi ularni ikki mustaqil fonema (/b/ va /p/) sifatida ajratib turadi (qiyoslang: bor — por, bir — pir, bob — bop, bal — pal).

Agar muayyan artikulyatsion yoki akustik belgi so‘z ma’nosini o‘zgartirmasa, u integral (noodifferensial) belgi bo‘lib qoladi va yangi fonema hosil qilmaydi. Masalan, o‘zbek tilida unlilarning cho‘ziqlik-qisqalik belgisi ma’no farqlash uchun xizmat qilmaydi («baa’zan» yoki «o‘o‘g‘lim» deb cho‘zib talaffuz qilinganda emotsional-ekspressiv bo‘yoq kuchayadi, xolos, lekin yangi lug‘aviy ma’no yuzaga kelmaydi). Holbuki, ingliz, nemis yoki arab tillarida unlilarning cho‘ziqlik-qisqalik belgisi differensial belgi hisoblanadi (masalan, ingliz tilida ship [ʃɪp] «kema» — sheep [ʃiːp] «qo‘y»; arab tilida علم [‘alima] «bildi» — عالم [‘ālim] «olim»). Bu holat har bir tilning fonologik tizimi o‘ziga xos ekanligini yana bir bor tasdiqlaydi.

ISSN: 3060-4737 Volume 3, Issue 11 IF(Impact Factor) 10.98 / 2026

3. O‘ZBEK TILINING FONOLOGIK TIZIMIDA FONEMA VA ALLOFONLAR TAHLILI

Zamonaviy o‘zbek adabiy tilining fonologik tizimi o‘ziga xos tarixiy taraqqiyot mahsuli bo‘lib, u 6 ta unli (vokalizm) va 24 ta undosh (konsonantizm) — jami 30 ta fonemadan tashkil topgan. O‘zbek tilshunosligida fonologiya masalalari A. G‘ulomov, H. Ne’matov, A. Nurmonov, M. Mirtojiyev, Sh. Rahmatullayev, A. Abduazizov, H. Jamolxonov kabi yetuk olimlar tomonidan chuqur tadqiq etilgan. O‘zbek tili materiallari asosida fonema va nutq tovushi munosabatini tahlil qilish ushbu nazariy qoidalarning amaliy isbotini yaqqol ko‘rsatib beradi.

Birinchidan, fonemaning ma’no farqlash (semantik-differensiatsiya) funksiyasi minimal juftliklar (kvaziomonimlar) usuli orqali aniqlanadi. Minimal juftlik — bu tovush tarkibi jihatidan bir-biridan faqat bitta fonema bilan farqlanadigan va har xil ma’no anglatadigan ikki so‘zdir. O‘zbek tilida unli va undosh fonemalarning mustaqilligini quyidagi minimal juftliklar orqali isbotlash mumkin:

Unli fonemalar oppozitsiyasi: O‘zbek adabiy tilidagi 6 ta unli fonema (/i/, /e/, /a/, /o/, /u/, /o‘/) tilning gorizontal (old qator va orqa qator) va vertikal (tor, o‘rta keng, keng) harakati hamda lablarning ishtirokiga (lablangan va lablanmagan) ko‘ra o‘zaro ziddiyatga kirishadi. Masalan: til (a’zo) — tel (sim) — tal (tol, shevada) — tol (daraxt) — tul (beva) — to‘l (nasl); yoki bir — ber — bar — bor — bur — bo‘r; kir — ker — kar — kor — kur — ko‘r. Bu misollarda faqat bitta unli tovushning o‘zgarishi so‘zning leksik ma’nosini tubdan o‘zgartirib yubormoqda, demak, ularning har biri mustaqil fonemadir.

Undosh fonemalar oppozitsiyasi: Undosh fonemalar hosil bo‘lish o‘rni, hosil bo‘lish usuli va ovoz hamda shovqinning ishtirokiga ko‘ra mukammal tizim hosil qiladi. Masalan, chuqur til orqa /q/ va sayoz til orqa /k/ fonemalarining oppozitsiyasi: qol — kol, qir — kir, quy — kuy, qo‘z — ko‘z, oq — ok. Xuddi shuningdek, portlovchi /p/ va sirg‘aluvchi /f/ fonemalari (par — far, poy — foy), til oldi /t/ va /d/ fonemalari (tor — dor, tut — dud, taxt — daxl), bo‘g‘iz undoshi /h/ va chuqur til orqa /x/ fonemalari (hol — xol, shoh — shox, ruh — rux), burun sonori /n/ va /ng/ fonemalari (ton — tong, ona — onga, qon — qong) o‘zbek tilida mustaqil fonologik birliklar ekanligini minimal juftliklar orqali tasdiqlaydi.

Ikkinchidan, jonli nutq jarayonida har bir fonema yonidagi tovushlar ta’sirida yoki so‘zdagi o‘rniga (pozitsiyasiga) qarab o‘zining turli allofonlari (variantlari) ko‘rinishida namoyon bo‘ladi. Allofonlar so‘z ma’nosini o‘zgartirmaydi, balki

ISSN: 3060-4737 Volume 3, Issue 11 IF(Impact Factor) 10.98 / 2026

fonemaning muayyan fonetik sharoitga moslashgan akustik-artikulyatsion ko‘rinishidir. O‘zbek tilida allofonlarning uchta asosiy turi farqlanadi:

1. Kombinator allofonlar — yonma-yon kelgan tovushlarning o‘zaro ta’siri (assimilyatsiya, akkomodatsiya, dissimilyatsiya) natijasida yuzaga keladigan nutq tovushlari. Masalan, o‘zbek tilida chuqur til orqa /q/, /g‘/, /x/ undoshlari bilan bir bo‘g‘inda kelgan /a/ fonemasi orqa qator [ɑ] (qattiqroq va chuqurroq) ko‘rinishida talaffuz qilinadi (qalam, g‘am, xat, qor emas qarg‘a), sayoz til orqa yoki til oldi undoshlari bilan kelganda esa old qator [æ] (yumshoqroq) ko‘rinishida reallashadi (kalit, gap, lola, bola). Ammo o‘zbek adabiy tilida [ɑ] va [æ] tovushlari hech qachon ma’no farqlamaydi; ular yagona /a/ fonemasining kombinator allofonlaridir. Xuddi shuningdek, /i/ fonemasi «qiz», «g‘isht», «xirmon» so‘zlarida orqa qator [ы] ga yaqin tovush sifatida talaffuz qilinsa, «til», «bilim», «ip» so‘zlarida old qator [i] sifatida talaffuz etiladi. Bular ham yagona /i/ fonemasining nutqiy variantlaridir. Undoshlar tizimida ham /k/ va /g/ fonemalari old qator unlilar bilan yumshoqroq (kel, gul), orqa qator unlilar bilan esa qattiqroq (kul, ko‘l) talaffuz qilinadi.

2. Pozitsion allofonlar — tovushning so‘z boshida, o‘rtasida yoki oxirida kelishiga, shuningdek, urg‘uli yoki urg‘usiz bo‘g‘inda joylashishiga bog‘liq ravishda o‘zgarishidir. Masalan, o‘zbek tilida jarangli /b/, /d/, /g/, /z/, /j/ undoshlari so‘z oxirida kelganda jarangsizlashib, [p], [t], [k], [s], [ch] kabi talaffuz qilinadi: kitob [kitop], maktab [maktap], ozod [ozot], barg [bark], savod [savot], avlod [avlot], baxtli [baxtli]. Bu o‘rinda nutqda [p] yoki [t] tovushi eshitilsa-da, morfema tarkibida u /b/ va /d/ fonemalarining pozitsion allofoni sifatida baholanadi (buni so‘zga unli bilan boshlanuvchi qo‘shimcha qo‘shish orqali tekshirish mumkin: kitob + i = kitobi, ozod + a = ozoda). Xuddi shuningdek, so‘z boshida kelgan /e/ fonemasi biroz yopiqroq va qisqaroq (erkin, ekin, elak), undoshdan keyin kelganda esa ochiqroq (kel, ber, ter) talaffuz etiladi.

3. Individual va fakultativ allofonlar — so‘zlovchining nutq apparati tuzilishi, yoshi, emotsional holati yoki sheva xususiyatlari bilan bog‘liq holda bir fonemaning turlicha talaffuz etilishidir. Masalan, ayrim kishilar nutqida /r/ titroq undoshining bir zarbli yoki ko‘p zarbli talaffuz qilinishi, yoxud /q/ undoshining ayrim hududlarda sirg‘aluvchi [χ] ga yaqin talaffuz etilishi (vaqt -> vaxt) fakultativ allofonlarga misol bo‘la oladi.

Uchinchidan, o‘zbek tilshunosligida fonema va tovush munosabatini o‘rganishda «neytralizatsiya» (mo‘tadillashuv) hodisasi ham muhim o‘rin tutadi. Neytralizatsiya — bu muayyan fonetik pozitsiyada ikki fonema o‘rtasidagi differensial belgining yo‘qolishi va ularning bir xil tovush ko‘rinishida talaffuz qilinishidir.

ISSN: 3060-4737 Volume 3, Issue 11 IF(Impact Factor) 10.98 / 2026

Masalan, so‘z oxirida /t/ va /d/ fonemalari o‘rtasidagi jaranglilik-jarangsizlik oppozitsiyasi neytrallashadi: «sud» (mahkama) va «sut» (ichimlik) so‘zlari alohida talaffuzda bir xil [sut] tarzida eshitiladi. Xuddi shuningdek, «bob» (qism) va «bop» (mos) so‘zlari ham talaffuzda bir xil [bop] ko‘rinishiga keladi. Biroq til egasi uchun bu ikki so‘zning fonologik tarkibi har xil (/sud/ va /sut/, /bob/ va /bop/), chunki ularning farqi tegishli qo‘shimchalar qo‘shilganda (sudga — sutga, sudning — sutning, bobi — bopi) darhol yuzaga chiqadi. N.S. Trubetskoy bunday neytralizatsiya holatidagi birlikni «arxifonema» deb atagan.

To‘rtinchidan, o‘zbek tilida fonema va harf (grafema) munosabatini ham fonema va tovush munosabatidan aniq farqlash talab etiladi. Yozuvda bir fonema ikki harf birikmasi (digraf) bilan (masalan, /sh/, /ch/, /ng/ fonemalari) yoki maxsus belgi bilan (/o‘/, /g‘/) ifodalanishi mumkin. Aksincha, bitta harf nutqda ikki xil tovushni (allofonni) ifodalashi ham kuzatiladi: masalan, lotin alifbosidagi «j» harfi turkiy va arabcha-forscha o‘zlashma so‘zlarda portlovchi qorishiq [ʤ] tovushini (jo‘ja, jon, jahon), yevropa tillaridan o‘zlashgan so‘zlarda esa sirg‘aluvchi [ʒ] tovushini (jurnal, ajdar, gijda, tiraj) ifodalaydi. Kirill alifbosidagi «е», «ё», «ю», «я» yotlashgan harflari esa so‘z boshida va unlidan keyin ikki fonema birikmasini (/y+e/, /y+o/, /y+u/, /y+a/), undoshdan keyin esa bitta unli fonemani ifodalaydi. Bu esa fonologik tahlilda grafik shaklga emas, balki jonli nutqdagi funksional birlikka tayanish zarurligini ko‘rsatadi.

XULOSA

Olib borilgan nazariy va amaliy tahlillar asosida fonema va nutq tovushi munosabati yuzasidan quyidagi ilmiy xulosalarga kelindi:

1. Fonema va nutq tovushi o‘zaro chambarchas bog‘liq, biroq til tizimining turli sathlariga tegishli bo‘lgan dialektik birliklardir. Nutq tovushi bevosita muloqot jarayonida yuzaga keladigan konkret, fizik-akustik va fiziologik hodisa bo‘lsa, fonema inson ongida ijtimoiy tajriba asosida shakllangan, so‘z va morfemalarni shakllantirish hamda ma’no jihatidan farqlashga xizmat qiluvchi eng kichik abstrakt til birligidir.

2. Jahon fonologiya maktablari (Qozon, Praga, Leningrad, Moskva, London va Amerika deskriptiv tilshunosligi) fonema tabiatini turlicha rakurslardan (psixofonetik, oppozitsiya, avtonom birlik, morfema tarkibi, distributsiya) yoritgan bo‘lsalar-da, barcha nazariyalar fonemani invariant (umumiylik), nutq tovushini esa uning varianti (xususiylik) sifatida e’tirof etadi.

3. O‘zbek adabiy tilining 30 ta fonemadan (6 unli va 24 undosh) iborat fonologik tizimi minimal juftliklar va differensial belgilar oppozitsiyasi asosida qat’iy tartibga solingan.

ISSN: 3060-4737 Volume 3, Issue 11 IF(Impact Factor) 10.98 / 2026

Nutq oqimida bu fonemalar fonetik qurshov va so‘zdagi o‘rniga qarab ko‘plab kombinator, pozitsion va fakultativ allofonlar shaklida reallashadi hamda ayrim pozitsiyalarda neytralizatsiya hodisasiga uchraydi.

4. Fonema va nutq tovushi o‘rtasidagi chegarani aniq belgilash o‘zbek adabiy tilining orfoepik va orfografik me’yorlarini takomillashtirish, chet tillarni o‘qitish metodikasini rivojlantirish hamda o‘zbek tilining sun’iy intellekt va nutq texnologiyalari bazasini yaratishda muhim nazariy poydevor bo‘lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Abduazizov A.A. O‘zbek tili fonologiyasi va morfonologiyasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1992. – 136 b.
2. Bo‘ronov J., Hoshimov O‘., Ismatullayev H. Ingliz va o‘zbek tillari qiyosiy grammatikasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1973. – 284 b.
3. Jamolxonov H.A. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: Talqin, 2005. – 272 b.
4. Mirtojiyev M.M. O‘zbek tili fonetikasi. – Toshkent: Fan, 2013. – 424 b.
5. Ne’matov H. O‘zbek tilining tarixiy fonetikasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1992. – 96 b.
6. Nurmonov A. O‘zbek tilshunosligi tarixi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2002. – 232 b.
7. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o‘zbek tili (darslik). – Toshkent: Universitet, 2006. – 464 b.
8. Sossyur F. de. Umumiy tilshunoslik kursi (tarjimon I. Mirzayev). – Toshkent: O‘zbekiston, 2021. – 320 b.
9. Trubetskoy N.S. Osnovy fonologii. – Moskva: Aspekt Press, 2000. – 352 s.
10. Shcherba L.V. Yazykovaya sistema i rechevaya deyatelnost. – Leningrad: Nauka, 1974. – 428 s.
11. Jakobson R., Fant G., Halle M. Preliminaries to Speech Analysis: The Distinctive Features and their Correlates. – Cambridge: MIT Press, 1952. – 64 p.